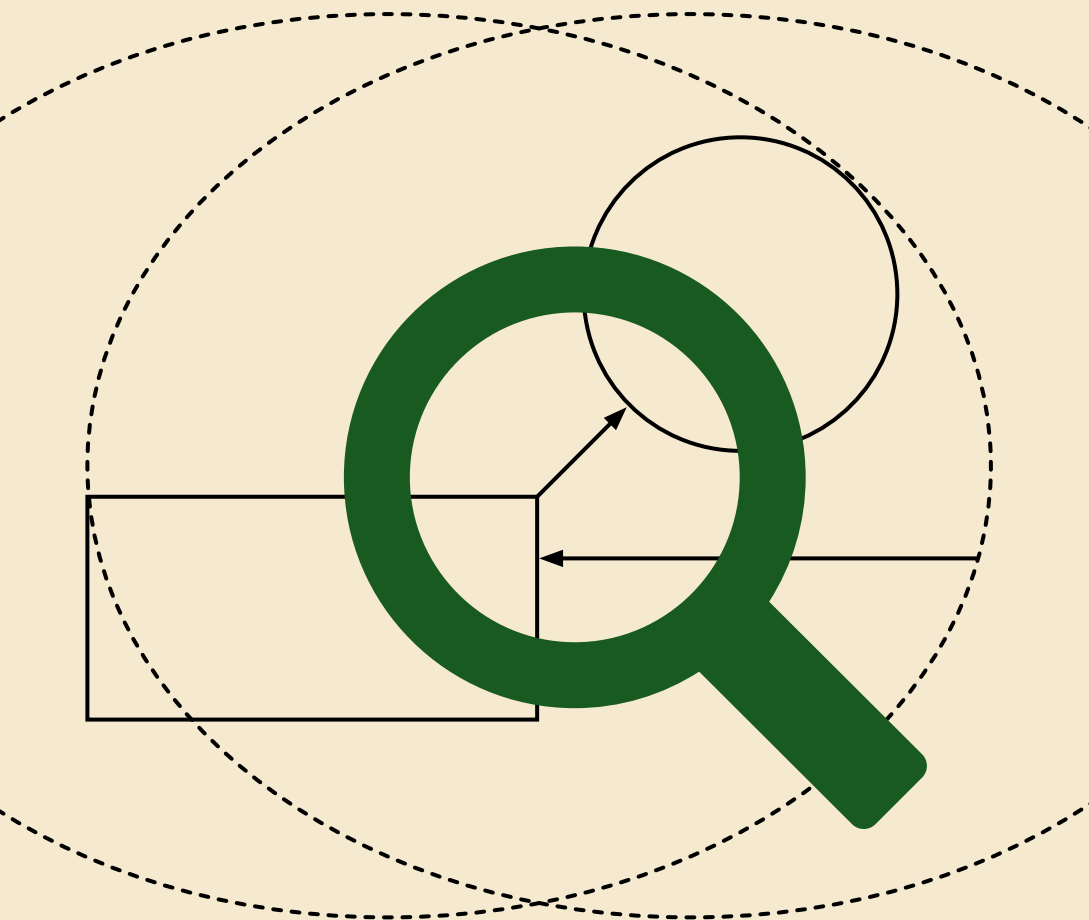

František Ochrana

KAROLINUM

Metodologie sociálních věd

Metodologie sociálních věd

František Ochraňa

Recenzovali:

prof. PhDr. Vladimír Čechák, CSc.

prof. PhDr. Miroslav Krč, CSc.

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© František Ochraňa, 2013

Tato monografie vznikla v rámci systému podpory fakultních monografií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze

ISBN 978-80-246-2380-1

ISBN 978-80-246-2454-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvod	7
1. Nastolení problému. Předmět sociálních věd. Problém souměřitelnosti a nesouměřitelnosti sociálních a přírodních věd	9
1.1 Předmět sociálních věd	9
1.2 Problém tzv. souměřitelnosti, resp. nesouměřitelnosti sociálních věd a přírodních věd	11
1.3 Subjekt jako volící aktér	13
1.4 Rozhodování subjektu za různých informačních podmínek	15
1.5 „Možné světy“ v sociálních vědách	18
2. Poznávání sociální reality	22
2.1 Poznávací funkce sociálních věd. Normativní a nenormativní pohled sociálních věd na zkoumané problémy	22
2.2 „Čas“ v reflexi sociálních věd. Historický čas	27
2.3 Problém smyslu v dějinách a role sociálních věd při jeho odhalování	30
2.4 Problém kauzality v sociálních vědách	33
2.5 Společnost jako dynamický systém. Idea „dynamického systému“ v sociálních vědách a problém kauzality v dějinách	35
3. Deduktivně a induktivně vytvářené vědecké teorie	42
3.1 Deduktivně budované teorie v sociálních vědách	42
3.2 Deduktivní postup v normativně budované sociální teorii	45
3.3 Induktivně budovaná sociální teorie	48
3.4 Deduktivně-induktivně odvozený teoretický systém	54

4. Funkce pojmů ve vědecké komunikaci a způsoby definování pojmů v sociálních vědách	56
4.1 Problém vymezování pojmů a jejich význam pro vědeckou komunikaci	56
4.2 Klasifikace pojmů	59
4.3 Nejčastější klasické způsoby definování pojmů ve vědách zkoumajících společenské problémy	62
5. Vědecký diskurs a paradigma v sociálních vědách. Explanace v sociálních vědách	65
5.1 Nenormativní a normativní diskurs v sociálních vědách	65
5.2 Problém paradigmatu v sociálních vědách	72
5.3 Explanace	73
5.4 Explanace formou subsumpce pod vysvětlující teorii	76
5.5 Explanace, predikce, postdikce	78
6. Narace jako způsob výkladu zkoumaných sociálních událostí	84
6.1 Narace a diskursivní formace	84
6.2 Role narátora v narativním diskursu	93
6.3 Výkladová pozice narátora	96
7. Obvyklá dichotomie v sociálních vědách a možná východiska jejího překlenutí	99
7.1 Nástin obvyklé dichotomie v sociálních vědách	99
7.2 Explanační pojetí příčiny a interpretační pojetí významu	100
7.3 Individualismus versus „kolektivismus“ v sociálních vědách	105
7.4 Idea „homo economicus“ jako případ ontologického atomismu a její modifikace v sociálních vědách	107
7.5 Sociální („kolektivistické“) pojetí společenského vývoje	111
Závěr	115
Literatura	118
Summary	131
Věcný rejstřík	132

Úvod

Věda je logickým nástrojem, na jehož základě racionálně vysvětlujeme zkoumané jevy. Vědu bychom mohli přirovnat k optickému přístroji, jímž nahlížíme na zkoumaný předmět. Výsledkem zkoumání je vědecká výpověď o zkoumaném problému. Celkovou výpověď vědy o světě nazýváme „vědeckým obrazem světa“. Součástí této výpovědi je i výpověď o sociální realitě. Tato výpověď je výsledkem zkoumání sociálních věd.

Původní věda, která vznikla ve starověké společnosti, byla synkretické povahy. Přírodní a sociální výzkumné problémy byly téže povahy a stejně tak i výpovědi starověké vědy existovaly nerozčleněně. Věda pak prošla složitým vývojem (Bernal, 1960), kdy se z ní postupně oddělily jednotlivé druhy věd. V počátku novověku a v osvětenectví se přírodovědné poznání a poznání sociální reality rozvíjelo přibližně proporcionálně stejnou měrou. Konec 19. století a počátek 20. století však znamená zlom v poznávání vědeckých problémů. Revoluce v přírodních vědách zrodila nové vědecké poznatky, nová vědní odvětví a nové vědecké postupy (Kuhn, 1997). Ve vývoji přírodních a sociálních věd postupně došlo ke zřetelné „diskrepanci“. Jaké jsou příčiny tohoto oddělování přírodních a sociálních věd? Jsou tyto příčiny dané objektivní povahou odlišných druhů zkoumané reality, či jsou spíše epistemologické povahy? Ať je tomu tak či onak, hledání odpovědi na zmíněný problém patří do metodologie vědy.

Metodologie vědy má klíčový význam pro výstavbu vědy jako celku, jakož i pro utváření jednotlivých druhů věd. Hledá totiž (mimo jiné) odpovědi na to, jaké povahy je „vědecký obraz světa“, co je podstatou „vědeckého zákona“, jaké metody a postupy je možné a vhodné ve vědeckém zkoumání použít. V oblasti sociálních věd se k daným problémům přidružuje i otázka, jaké povahy je osvětlující výpověď sociálních věd? Je výpověď sociálních věd explanací podobnou v přírodních vědách, nebo

je odhalením smyslu a porozuměním sociálním jevům na bázi objasnění systémů pravidel? Je sociální poznání svojí povahou kauzálním vysvětlením (Hempel) či interpretací (Winch)?

To vše jsou otázky metodologické povahy, které ukazují cestu k odpovědi na to, jaké povahy je výsledná vědecká výpověď o zkoumaném problému a o čem daná vědecká výpověď vypovídá. Tato publikace se pokouší hledat na zmíněné otázky odpovědi, resp. nastoluje možná východiska řešení.

Děkuji prof. PhDr. Vladimíru Čechákovi, CSc., a prof. PhDr. Miroslavu Krčovi, CSc. za posouzení této studie a za připomínky a náměty pro další výzkum.

1. Nastolení problému.

Předmět sociálních věd.

Problém souměřitelnosti a nesouměřitelnosti sociálních a přírodních věd

Každá věda, má-li být vědou, musí mít určité atributy, které ji charakterizují jako vědecký systém. K těmto atributům patří zejména vlastní předmět zkoumání, kterým se daná věda odlišuje od jiných věd, vlastní vědecké metody a postupy, které jsou specifické právě pro danou vědní disciplínu, funkce, které daná věda plní a formulované „vědecké zákony“ charakteristické pro danou vědní disciplínu. Vedle těchto specifických rysů má každá věda i obecné charakteristické rysy, které vědu odlišují od jiných forem poznávání světa. Patří k nim především logická konzistentnost a přesnost vědeckých výpovědí, které existují v podobě relativně celistvého systému logicky skloubených výpovědí. Podstatným rysem je i objektivnost vědeckých výpovědí, které odpovídají dosaženému stupni poznání předmětu zkoumání.

1.1 Předmět sociálních věd

Předmětem zkoumání sociálních věd je společnost jako sociální realita. Sociální realita je taková specifická forma bytí, která se vyvinula evolucí z přírody. V tomto smyslu je společnost bytostně spjata s přírodou. Společnost je „obklopena“ přírodou, žije v určitém přírodně geografickém prostředí a zároveň svojí činností přírodu ovlivňuje. Příroda a společnost tak tvoří dva vzájemně se ovlivňující podsystémy.

Na straně druhé, z pohledu vědecké abstrakce a specifikace, je sociální realita natolik odlišnou formou bytí, že společnost je relativně samostatným *sociálním* systémem, který se podstatně liší od neživých přírodních systémů a živých ne-sociálních (např. biologických) systémů. Podstatnou odlišností je především schopnost *sociálního* individua *racionálně* myslet,

rozhodovat se, stavět si cíle jako zamýšlené očekávané (anticipované) výsledky vědomé činnosti.¹

Obě zmíněné stránky problému mají podstatný dopad na metodologické přístupy ve společenském zkoumání, jak ukazují „dějiny metodologie“. Pokud budeme brát na zřetel pouze evoluční stránku „vydělení se“ společnosti z přírody, pak se problém vědeckého vysvětlení sociální reality jeví jako analogie s přírodovědním zkoumáním. Pro členy Vídeňského kruhu je konstituování sociální vědy (sociologie) problémem aplikace fyzikalismu a v principu je možná jednotná věda (viz Neurath, 1931, 1934, 2006). Obdobnou metodologickou pozici zastává i Hempel. Existují-li v přírodě určité zákony, pak totéž platí i pro oblast sociální reality (Hempel, 1942, 2006). Úkolem sociálních věd je pak umět tyto zákony² odhalit, definovat je a umět s použitím vědecké explanace vysvětlit podstatu vědeckého problému.³

Pokud však budeme zastávat stanovisko, že sociální realita je natolik odlišná od bytí přírody, dojdeme k odlišnému metodologickému přístupu, jak jej rozpracovali Dilthey (1967) a Winch (2004). V tomto metodologickém přístupu je společnost (ve srovnání s přírodou) chápána jako kvalitativně odlišná forma bytí. Lidé totiž jednájí s určitým záměrem (Brentano, 1993; Husserl, 1995, 1996), kdežto v přírodě se s intencionalitou nesetkáváme. Obrazně řečeno, v přírodě působí toliko „slepé nevědomé síly“.

Ve společnosti působí lidé jako racionální bytosti obdařené vědomím. Sociální svět je světem norem a hodnot, které jsou pohnutkami pro konání lidí. Lidé si vytvářejí pravidla, která jsou regulátory jejich konání. Samotná společnost je pak také výsledkem tohoto konání. Navenek se jeví jako sociální realita, jejíž zkoumání či „pochopení“ si žádá použít jiný metodologický přístup, nežli je tomu při zkoumání přírody. Klíčovou funkcí sociálních věd je pak „porozumět“ dějinám, resp. sociální realitě.

1 Subjekt je proto nadán schopností jednat a volit, což soudobá teorie vysvětluje jednak „čistě racionálně“ (Neumann a Morgenstern, 1994) či prospektivně (Kahneman a Twersky, 1979).

2 Nezávisí na tom, o jaký „druh“ sociální reality se jedná. Podstatná je idea „sociálního zákona“ ve smyslu existence „faktuálního zákona“. Příklad takového přístupu na oblast politologie podává Novák (2013) v připravované studii *Od tzv. „sociologických zákonů“ Maurice Duvergera k dvěma modelům demokracie*.

3 V této souvislosti se nabízí zmínit marxistickou ideu „sociálního (resp. společenského) zákona“. Podle Marxe (viz *Téze o Feuerbachovi*, taktéž *Kapitál. Díl I*) poznání objektivních zákonů umožňuje prakticky přetvářet společnost. Marx se vymezil vůči předchozí sociální teorii svojí radikálností v požadavku na revoluční změnu tehdejší společnosti. V jedenácté tezi (viz *Téze o Feuerbachovi*) píše, že „filosofové svět jen různě vykládali, jde však o to, jej změnit“ (Marx, 1958, s. 19).

Jak je ze stručného nástinu odlišných metodologických přístupů zřejmé, celý problém se značně komplikuje, a to až natolik, jak píše M. Scheller, že „názory na *podstatu a původ člověka* nebyly v žádné době tak nejisté, neurčité a zmatené, jako je tomu v době naší“ (Scheller, 2003, s. 120).

Ač se oba zmíněné odlišné přístupy ke zkoumání sociální reality liší, mohou se shodnout v tom, že předmětem zkoumání sociálních věd je sociální realita. Spor však vzniká při nastolení otázky, „jaké povahy je sociální realita?“ Je to realita, která je „pouze“ výsledkem evoluce, a příroda a společnost proto tvoří „nedílnou jednotu“, nebo příroda a společnost tvoří podstatně odlišné formy bytí? Odpověď na otázku je natolik závažná, že se na ni pokusíme v rámci této publikace postupně hledat podrobnější odpověď.

1.2 Problém tzv. souměřitelnosti, resp. nesouměřitelnosti sociálních věd a přírodních věd

Podstatu sporu, který nazýváme „problém souměřitelnosti, resp. nesouměřitelnosti sociálních a přírodních věd“, vyjadřují slova H. Whitea, který poukazuje na problém vztahu přírodních věd a historických věd v soudobé teorii. Píše: „Úchvatné úspěchy vědy v naší době nejen inspirovaly humanitní badatele o ustavení vědy o společnosti, jež by byla podobná vědě o přírodě, ale též vyostřily jejich nepřátelství vůči historii“ (White, 2010, s. 42). Podstata tohoto problému spočívá ve sporu o charakter tzv. souměřitelnosti, resp. nesouměřitelnosti sociálních věd a přírodních věd.

Problém je navíc komplikován tím, že někteří samotní vědci zabývající se zkoumáním společnosti se staví odmítavě vůči těm vědním disciplínám, které nepoužívají „exaktní“⁴ vědecké postupy a metody. Ti vědci, kteří se zabývají zkoumáním některé z oblastí sociální reality a používají

4 V této souvislosti je korektní zmínit problém související s vymezením pojmu „exaktnost vědeckého zkoumání“, jak mě na něj upozornil oponent této knihy prof. Čechák. Přírodovědci a tzv. exaktně založení sociální vědci, kteří sami sebe označují za „exaktní sociální vědce“, označují termínem „exaktnost“ jen ty vědecké postupy, které jsou založené na kvantifikaci a měřících postupech. Rozsah pojmu „exaktnost“ se však tímto nevyčerpává. Do množiny prvků tvořících extenzi „exaktnosti“ patří i ty postupy, které nemusí nutně používat jen kvantifikační postupy. Můžeme se tedy tázat stoupenců (v podstatě pozitivistické) „exaktnosti“, zda například postupy logiky (např. logická inference) nelze označit za přesný („exaktní“) postup jen proto, že nepoužívají měření jako přírodní vědy? „Exaktním“ vědcům se problém jeví jinak. Viz např. studie s příznačným názvem *Ekonomie – exaktní či společenská věda?* (Víšek, 2013).

postupy obdobné jako přírodovědci, se stavějí odmítavě vůči těm postupům a vědním disciplínám, které takové postupy při svém bádání sociální reality nepoužívají.

Výstižně tento spor vyjadřuje White na příkladu historie a jiných vědních oblastí: „Značný počet filosofů se totiž shodl na tom, že historie je buď jakousi třetí třídou vědy, jež má ke společenským vědám stejný vztah, jako kdysi měla přírodní historie k přírodním vědám, anebo že je jakýmsi druhořadým uměním, jehož hodnota epistemologická je značně pochybná a esteticky nejistá. Tito filosofové podle všeho dospěli k názoru, že pokud existuje něco jako hierarchie věd, pak historie spadá kamsi mezi aristotelovskou fyziku a linnéovskou biologii – a tedy má jistou hodnotu pro sběratele exotických světových názorů a pokleslých mytologií, leč nikterak nemůže přispět k ustavení onoho „společného světa“, který podle Cassirera nachází své každodenní potvrzení ve vědě“ (White, 2010, s. 43).

Jádrem sporu je i v tomto případě problém tzv. souměřitelnosti, resp. nesouměřitelnosti sociálních věd a přírodních věd. Podstata řešení problému souměřitelnosti či nesouměřitelnosti sociálních a přírodních věd spočívá v hledání odpovědi na otázku, zda je možné oba druhy (třídy) věd považovat za „tentýž druh vědeckého poznání“, který se opírá o totožná metodologická východiska při vědeckém zkoumání a v principu je možné (a žádoucí) používat při zkoumání sociální reality tytéž metody, či zda to v principu možné není? Souměřitelností přírodních a sociálních věd se rozumí, že oba „druhy věd“ jsou jen podmnožinami téhož „rodu vědeckého poznání zkoumané reality“ (v principu vytvořitelné „sjednocené vědy“). V takovém případě jsou přírodní a sociální vědy souměřitelné, což se projevuje i v tom, že používají společný nástroj pro vysvětlování vědeckých problémů, a tím je vědecká explanace.

Pokud však porovnáme reálný stav v oblasti používaných přístupů a metod v přírodních a sociálních vědách, zjistíme, že sociální vědy zaostávají za přírodními vědami zejména z hlediska používání exaktních metod. Je tomu skutečně tak? Pokud ano, pak sociální vědy zaostávají za přírodními vědami o celé století. Jestliže v období konstituování newtonovské fyziky dokázaly sociální vědy „držet krok“ s přírodními vědami, v éře einsteinovské fyziky se jim to nepodařilo.⁵

5 Takto proklamované zaostávání sociálních věd za přírodními vědami má negativní dopady na oblast správy a financování vědy, kdy např. v soutěži o veřejné zdroje na financování vědeckého výzkumu jsou projekty sociálních věd tzv. exaktně založenými rozhodovateli o financování vědy vytlačovány na okraj priorit.

Pokud však vyjdeme ze situace, že sociální vědy jsou svým výzkumným předmětem *podstatně* odlišné od přírodní reality, protože pro sociální realitu je charakteristická intencionalita konání, pak můžeme pochopit (osvětlit) sociální jevy formou porozumění významu (Winch), a nikoli formou kauzální explanace (Hempel). V takovém případě jsou sociální vědy nesouměřitelné s přírodními vědami. Nemůžeme v nich proto uplatnit „exaktní“ metody typické pro přírodovědní zkoumání, ale metody specifické, které nejsou uplatnitelné při zkoumání přírody, poněvadž v přírodě se takové jevy vyžadující odhalit intenci konajících aktérů nevyskytují.

V tomto smyslu je úsilí sociálních vědců „dohnat“ přírodní vědy – zejména formou implementace „exaktních“ formalizovaných metod – úsilím odsouzeným k nezdaru. Toto omezení má své objektivní příčiny tkvící v podstatě samotné sociální reality. Řeceno slovy N. Hartmanna, hledače nových cest ontologie, východiskem řešení může být odhalení „bytí dění“ (Hartmann, 1976, s. 71), kdy zkoumáme sociální realitu jako dynamický systém (Haken).

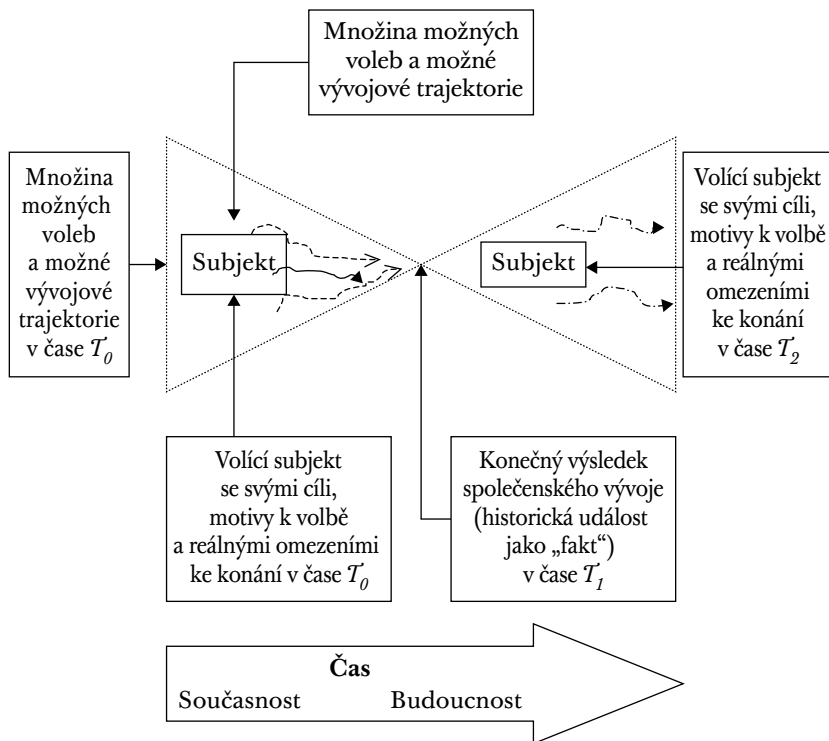
1.3 Subjekt jako volící aktér

Obecně vzato, předmětem zkoumání sociálních věd je sociální realita. Přestože je sociální realita výsledkem činnosti subjektů, navenek společnost vystupuje jako objektivní danost. Lidé se v určité době a místě rodí do určité společnosti, žijí v ní a nacházejí ji jako svět, který „je jim dán“. Proto hovoříme, že sociální realita je vůči subjektu objektivním faktorem jejich života, který ovlivňuje jejich bytí.

Člověk je však na druhé straně volícím subjektem (Heidegger, 2002), který se *v historickém čase* rozhoduje ve svém konání. Podstatu problému názorně ukazují obrázek 1.

Subjekt vystupuje v roli aktéra, který je obklopen určitými existujícími okolními podmínkami. K nim patří i výsledky předchozích událostí. Minulé (již proběhlé) události ovlivňují události současné a ty zase ovlivňují množinu budoucích trajektorií a trendů společenského vývoje. Dané společenské poměry vytvářejí základní společenský rámec pro konání subjektu v příslušném (současném) čase T_0 . Je to čas, který je atributem bytí právě jsoucí (současné) společenské doby. Před subjektem jako součástí sociální reality se „otevívá“ množina možných voleb s určitými poznávanými (i nepoznávanými) vývojovými trajektoriemi charakteristickými pro danou dobu (čas T_0). Dané vývojové trajektorie představují

Obr. 1 Volicí subjekt

Pramen: autor

potenciálně možné vývojové tendence společenského pohybu ovlivňované rámcem společenských, přírodních a jiných podmínek.⁶

Volicí subjekt, vstupující do společenského dění svým konáním, svými záměry, cíli a motivy, je nachází jako na něm nezávislé faktory společenského vývoje. Možné vývojové trajektorie proto patří do oblasti nezávislého bytí. Jsou to potenciální směry dalšího vývoje, které konají a volicí subjekt „nalézá“ jako objektivně dané předpoklady a limity společenského vývoje.

Evolučně vzato, možné vývojové trajektorie jsou výsledkem minulého vývoje, „souhrnné“ záměrné i nezáměrné činnosti různých aktérů a výsledkem působení řady faktorů a omezujících (společenských,

⁶ Ty pak mohou být v oblasti teorie zvětčovány např. v podobě vizí. Viz např. publikaci Potůček a kol. (2000).